

ԱՂՎԱՆԻՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԱՆՈՒԿ ԳՐԻԳՈՐԻՍ

Հստ Աղվանից հայրապետների ցանկի, որ բերում են Մովսես Կաղանկատվացին ու Մխիթար Այրիվանեցին, Աղվանքում առաջին քրիստոնյա քարոզիչ Ս. Եղիշային¹ հաջորդել է «տեղ սուրբն Գրիգորիս Պահլաիկ՝ թոռն Մեծին Գրիգորի Հայոց լուսաւորչին»²: Նրանց հակառակ, Մխիթար Գոշը Եղիշայից հետո հիշյալ ցանկում զետեղում է Օուսիհադիշո անունով մեկին, մի խումբ այլ հայրապետների և ապա միայն Գրիգորիսին³: Կիրակոս Գանձակեցին էլ է բերում նույն ցանկը, ինչ որ Մխիթար Գոշը, բայց նաև իր տարակուսանքն է հայտնում Օուսիհադիշոյի հերթականության վերաբերյալ. «Բայց վասն առնս այսորիկ յառաջ կարգելոյ՝ երկմտութիւն գոյ մեզ,- գրում է նա և պատճառաբանում,- զի որ գրեաց զպատմութիւն Աղուանից (նկատի ունի Մովսես Կաղանկատվացուն - Հ. Ս.) զայս անունս կարգէ յաւուրս Վաչագանայ Բարեպաշտի լեալ ... Եւ յետ այսորիկ այս անուն ոչ գտանի ի կարգ համարոյ յայնկոպոսացն»⁴: Կարծում ենք, իրավացի է Կ. Գանձակեցին և նրա կասկածանքը՝ տեղին: Օուսիհադիշոն, իրոք, գործել է շատ ավելի ուշ՝ Վաչագան Գ. Բարեպաշտի ժամանակներում (488-510 թթ.) և չէր կարող հաջորդած լինել Եղիշային⁵: Ուրեմն ճիշտ են մշված պատմիչներից առաջին երկուսը, որոնց տվյալների համաձայն, Եղիշային Աղվանքում հաջորդել է Մանուկ Գրիգորիսը⁶: Այսպես են կարծել նաև հետագա ուսումնասիրողները⁷:

«Մանուկ» մականունն ստացած Գրիգորիսի ու նրա գործունեության մասին պատմում են Փ. Բուզանդը, Մ. Խորենացին ու Մ. Կաղանկատվացին: Նրանք էլ նրան անվանում են Աղվանքի «եպիսկոպոս» ու «կաթողիկոս»⁸:

¹ Հ. Սվազյան, Սուրբ Եղիշան Հայոց Արևելից կողմանց, Չոդա երկրի ու Աղվանից աշխարհի լուսավորիչ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2000, թիվ 2, էջ 55-56:

² Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 342: Նաև՝ Մխիթարայ Այրիվանեցու Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 19:

³ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վեներտիկ, 1901, էջ 384: Կաղանկատվացի, էջ 350:

⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 194:

⁵ Օուսիհադիշոյի մասին հանգամանորեն՝ մի ուրիշ հոդվածում:

⁶ Աղվանից հայրապետների շարքում չի հաշվվում Տրդատ Գ-ի ու Գրիգոր Լուսավորչի հետ Հոռն քաղաքից եկած քրիստոնյա քարոզիչը, հավանաբար Ռույն, որը մախորդել է Մանուկ Գրիգորիսին Աղվանքում:

⁷ Հովհ. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւտաց Այրարատայ, հ. 2, էջ-միածին, 1842, էջ 333:

⁸ Փաստոս Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1987, էջ 20 և հաջ. Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան 1991, էջ 259: Կաղանկատվացի, էջ 31 և հաջ.: Չնայած պատմիչները Գրիգորիսին մեծաբար են մտն գերապատիվ տիտղոսներով, բայց նա չի կարող դիտվել որպես այդպիսին: «Կաթողիկոս»-ը եկեղեցական-վարչական գերագույն կենտրոնական իշխանության հոգևոր ծայրագույն պետն էր, իսկ «եպիսկոպոս»-ը՝ քարծր աստիճանավոր արդեն կազմավորված կաթողիկոսության համակարգում: Մասնավորապես,

14 Նույն տեղում:

նատրուկ անունով մեկին, որը նույնպես Արշակունի էր և Տրդատ Գ-ի ազգակիցը¹⁵։ Դատելի է ունենում կա՛մ Տրդատ Գ-ի մահվան տարում՝ 330 թ., կա՛մ դրանից քիչ առաջ, երբ Հայոց Կաթողիկոսը դեռևս Գրիգոր Լուսավորչի կրտսեր որդին էր՝ Արիստակեսը (325-333 թթ.)։ Փայտակարանում Գրիգորիսը, Խորենացու պատմելով, «իմէր օրինակ բարի, հայրենականօքն վարելով առաքինութեամբք. այլ կուսութեամբ գեր ի վերոյ քան զհարսն, և պատժականաւ զոյգ ընդ թագաւորին»¹⁶։ Դատելով Խորենացու այս վկայությունից, Գրիգորիսը կարողացել է տեղի բնակիչների մեջ սերմանել քրիստոնեական հավատը՝ դրա համար օգտագործելով բոլոր միջոցները՝ թե՛ քարոզներ ու հորդորներ և թե՛ պատիժներ։

Փայտակարանից Մանուկ Գրիգորիսն անցնում է Արցախ և քարոզչական աշխատանքներ տանում մահաճգի Հաբանդ դավաճուն՝ Փայտակարանին աշխարհագրորեն սահմանակից վայրում։ Այստեղ ևս նա հասնում է որոշակի հաջողությունների. հաստատում ու ամրապնդում է քրիստոնեական հավատը, հիմնում համայնքներ և իր գործի շարունակության համար աշակերտներ պահում, որոնցից մի քանիսի ուղեկցությամբ էլ հետագայում մեկնում է Աղվանք։

Աղվանից իշխող վերնախավը ևս դիմում է Հայոց թագավորին և կաթողիկոսին՝ իրենց աշխարհի համար կաթողիկոս ուղարկելու խնդրանքով, ընդ որում նկատի ունենալով հատկապես Մանուկ Գրիգորիսին։ «Խնդրեցաւ յԱղուանից մանուկն Գրիգորիս ի կաթողիկոսութիւն իւրեանց»- գրում է Կաղանկատվացի¹⁷, որը հաստատում է Մխիթար Գոշը. «խնդրեցին Աղուանքի ի Հայոց՝ կաթողիկոս զտուրքն Գրիգորիս»¹⁸։ Եվ ահա, ընդառաջելով նրանց խնդրանքին, հայոց թագավորը, որն այդ ժամանակ Տրդատ Գ-ի որդին էր՝ Խոսրով Գ-ն (330-338 թթ.), իսկ ժամանակի կաթողիկոսն էր Գրիգորիսի մյուս որդին՝ սպանված եղբորը՝ Արիստակեսին փոխարինած Վրթանեսը (331-341 թթ.), շուրջ 333/4 թ. Մանուկ Գրիգորիսին ուղարկում են Աղվանք և, ինչպես վկայում են նրա մասին խոսող աղբյուրները, նաև Վիրք¹⁹։

Մանուկ Գրիգորիսի ընտրությունը պատահական չէր։ Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում կաթողիկոսական գահը զբաղեցնելու ժառանգական իրավունքը պատկանում

¹⁵ Նույն տեղում։ Այս Սանատրուկը հետագայում, Տրդատ Գ-ի մահից հետո, հանդես է գալիս Հայոց գահի հավակնություններով, սակայն անհաջողության մատնվելով, անցնում է մասքութների մոտ, այստեղ հորքորչվում թագավոր, ստանում նոր անուն՝ Սանեսան, և կովկասյան «բազմաճղի» ցեղերից հավաքագրելով մի մեծ բանակ՝ արշավում է Հայաստան՝ նպատակ ունենալով ձեռք բերել Հայոց գահը։ Նա կարողանում է գրավել Վաղարշապատը և մի ամբողջ տարի իշխել այնտեղ։ Մեկ տարի անց Օշական գյուղի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում նա պարտվում է և սպանվում, որով և վերջ են դրվում Հայաստանում գահակալելու նրա նկրտումներին։ Սանատրուկ-Սանեսանի մեկ անձ լինելու և այլ մանրամասների մասին տե՛ս Հ. Ս. Սվազյան, Աղվանից թագավորության Արշակունյաց գյուղի սկզբնավորումը։ Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Երևան, 1979 թ., թիվ 4, էջ 158-170։

¹⁶ Խորենացի, էջ 259։

¹⁷ Կաղանկատվացի, էջ 14։

¹⁸ Հայապատում, էջ 384։

¹⁹ Բուզանդ, էջ 20, Խորենացի, էջ 259, Կաղանկատվացի, էջ 14։ Պատմություն մահաճգին Սիսական, արաբեալ Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիմեոն, Թիֆլիս, 1910, էջ 20։

էր Լուսավորչի տոհմին և, Աղվանքում մկատի ունենալով այս համգամանքն ու առաջ-
նորդվելով Փայտակարանի ավագանու վերոհիշյալ ընթերմամբ, քարոզիչ խմբերեցին Լու-
սավորչի տոհմից մեկին, որը մասնաւորապէս հետաքննելով էր հետապնդում, որ վեր-
ջինս հռչակված անվան շնորհիվ կլսեն մրա սերմնաւորեցին և խոնարհութեամբ կկատարեն
մրա հրամանները:

Իրենց աշխարհի համար կաթողիկոս խմբելով հայերից, աղվանացիները միաժամա-
նակ խմբերեցին մասնաւորապէս Աղվանից կաթողիկոսները ձեռնադրվեն Հայոց Կաթո-
ղիկոսի կողմից, որին հայերը համաձայնվում են: Այս քայլով սկիզբ է դրվում Հայոց և Աղ-
վանից եկեղեցիների միակամ եղբայրութեամբ և ամխախտ ուխտին: Հետևելով այս կար-
գին՝ Աղվանից կաթողիկոսները դարձրին շարունակ ձեռնադրվում էին Հայոց Կաթողիկոս-
ների կողմից²⁰, որն, ըստ էության, մշակույթով էր կրել Մեծ Հայքի քաղաքական ազդե-
ցությունը: Եվ խոսքով Գ-ն Մամուկ Գրիգորիսին ուղարկում է Աղվանք, որ մասնաւոր
Մեծն Տրդատի քաղաքականութեամբ շարունակութեամբ էր, և որով ինքը ևս իր ազդեցու-
թեամբ էր տարածում այդ երկրում: Այսպիսով, Ս. Եղիշայից հետո տեսական շուրջ 200-ամ-
յա մի ժամանակամիջոց անց, Աղվանքում ի դեմս Մամուկ Գրիգորիսի հայտնվում է մի
նոր քրիստոնեական գործիչ: Նրա գործունեութեամբ Աղվանքում սկսվում է քրիստոնեական
մերթափանցման երկրորդ փուլը, որի ժամանակ այն Աղվանք էր հասնում Հայաստանից՝
հայ քարոզիչների միջոցով²¹:

Ըստ եկեղեցական ավանդութեամբ, Մամուկ Գրիգորիսը 15 տարեկան էր, երբ ստան-
ձեց Վրաց ու Աղվանից կողմերի եպիսկոպոսությունը²²: Կաղանկատվացին էլ գրում է, որ
Մամուկ Գրիգորիսը «գնացեալսան ամօք ձեռնադրեալ յեպիսկոպոսութիւն... Վրաց և
Աղուանից աշխարհին»²³:

Փ. Բուզանդի մի տեղեկությունից երևում է, որ Աղվանքում Գրիգորիսի ժամանակ կա-
յին և գործում էին կրոնական հաստատություններ՝ եկեղեցիներ, և Մամուկ Գրիգորիսը
մեկնելով այնտեղ, կարգի է բերում դրանք, նոր ոգի ու շունչ հաղորդում: Պատմիչը գրում
է. «Երթեալ (Գրիգորիսը - Հ. Ս.) մորոգեաց անդ եկեղեցին լուսաւոր կարգօք»²⁴: Այս աշ-
խատանքներին զուգահեռ Մամուկ Գրիգորիսն ընդլայնում է իր գործունեութեամբ աշխար-
հագրական շրջանակները, դարձնում ավելի ընդգրկուն ու ծավալուն: Պատմիչների վկա-
յութեամբ մա եկեղեցիներ է կառուցում քաղաքներում, շենքերում ու զանազան բնակատե-

²⁰ Կաղանկատվացի, էջ 14-15:

²¹ Հ. Սվազյան, Գրիստոնեական Աղվանք մերթափանցման ուղիներն ու ժամանակաշրջանը, Պատմա-
քաղաքական հանդես, 2002 թ.:

²² Բուզանդ, էջ 20:

²³ Կաղանկատվացի, էջ 36-37: Օրմանյանը ճիշտ չի համարում Գրիգորիսի համար Բուզանդի ցույց տված
տարիքը: Նրա կարծիքով, մա այդ ժամանակ 25 տարեկան էր («Ազգապատում, մաս Ա», Կոստանդնուպոլիս,
1912, էջ 138): Ըստ մրա, Մամուկ Գրիգորիսը ծնվել է Կեսարիայում 295 թ., Հայաստան է եկել հոր հետ միասին
310 թ., իսկ 320 թ.՝ 25 տարեկանում ձեռնադրվել եպիսկոպոս: Համամիտ լինելով Մ. Օրմանյանի հետ Գրիգորի-
սի տարիքի հարցում, սակայն կարծում ենք, որ թերևս կատարել է որոշ տեղաշարժեր, քանի որ մեր բնութագրում
համաձայն Գրիգորիսը Աղվանք է մեկնել ոչ թե 320 թ., այլ 333/34 թ.: Հետևաբար վերամայելու կարիք ունի մաս
Օրմանյանի առաջարկած մրա ծննդյան տարեթիվը:

²⁴ Բուզանդ, էջ 20:

դիներում, քահանաներ ձեռնադրում, շրջում հեթանոսների մեջ և, մտնելով իր մեծամուն
սպասին, արանք քրիստոնեական հավատի բերում²⁵:

Հաղորդելով այն մասին, որ Գրիգորիսը եղել է մահ Վիրքի «կաթողիկոս»²⁶, պատմիչ-
ները սակայն ոչինչ չեն հաղորդում այս երկրում արա կատարած գործունեության մասին:
Նրանք դա անում են Աղվանքում արա գործունեությունը պատկերող հաղորդումների հետ
միահյուսված՝ առանց տարբերակման: Այսպես, օրինակ, Բուզանդը պատմելով, որ Գրի-
գորիսը եպիսկոպոսության աստիճանի հասավ Վրաց և Աղվանից աշխարհների վրա,
ավելացնում է. «եթեալ (Գրիգորիսը - Հ. Ս.) մորոգեաց անդ զեկեղեցիս լուսաւոր կար-
գօք»²⁷ կամ, «Գրիգորիսը - Հ. Ս.), որ կաթողիկոսն էր կողմանցն Վրաց և Աղուանից... շի-
նեաց մորոգեաց զամենայն եկեղեցիս կողմանցն այնոցիկ»²⁸: Նույնն է և Կաղանկատվա-
ցու մոտ: Նա ևս Վրաց և Աղվանից աշխարհում Գրիգորիսի գործունեության մասին
պատմում է ընդհանուր բնույթի մկարագրություններով՝ շեշտելով, որ մա «լուսաւորէր
զերկոսին զաշխարհսն և հաստատէր քրիստոսական հաւատովն գնալ»²⁹:

Ինչպես երևում է պատմիչների հաղորդումներից, Մանուկ Գրիգորիսի գործունեություն-
ընթացքը երկրներում հաջողությամբ էր ընթանում:

Նույն՝ 4-րդ դարի 30-ական թվականներին Աղվանքի քաղաքական ազդեցությունը
տարածվում էր մահ իրենցից հյուսիս, Կովկաս լեռան ստորոտում ընկած ծրի կոչվող քա-
ղաքի վրա, որը ժողբաց երկրի բերդաքաղաքներից էր³⁰:

Եվ Մանուկ Գրիգորիսն իր գործունեության ոլորտում ընդգրկում է այս քաղաքը և, հա-
վանական է կարծել, որ չազգագավառը ևս, որ մահ Աղվանքի քաղաքական ազդեցությ-
ունը քրիստոնեական գաղափարախոսությամբ ամրապնդելու նպատակ էր հետապնդ-
ում³¹: Ավելի ազդեցիկ լինելու համար, մա իր հետ է վերցնում Նիկոմիդիա քաղաքում

²⁵ Նույն տեղում, Կաղանկատվացի, էջ 37:

²⁶ Ըստ Մ. Օրմանյանի, մահ Գուգարքի վրա էր տարածվում «Գրիգորիսի հովվական հոգածությունը» (տե՛ս
«Ազգայատում», հ. Ա, էջ 138):

²⁷ Բուզանդ, էջ 20:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 24:

²⁹ Կաղանկատվացի, էջ 37 (ընդգծ. - Հ. Ս.):

³⁰ Դատելով մրան տրվող «մեծ» և «բերդաքաղաք» մակդիրներից (Կաղանկատվացի, էջ 37, 39) և, որ Մա-
նուկ Գրիգորիսը հենց այդ քաղաքն է ըմտրել որպես իր քարոզչության վայր, կարելի է մակարել, որ այն եղել
է ժողբաց ազգագավառի կենտրոնը:

³¹ Պատմագրության մեջ ժողբքը համարվել է Աղվանքի ազգագավառներից մեկը, իսկ մրա բնակիչները՝
ճիդերը, աղվանական ցեղեր (տե՛ս В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, IV в до н. э
— VII в н. э., Москва-Л-град, 1959, с. 46: А. Ахоян, Албания-алупак в греко-римских и древнеармянских
источниках, Ереван, 1987, с. 84-92):

Սակայն այսպիսի կարծիքը հերքելու և մրանց տարբեր երկրներ լինելու հանգամանքը ցույց տալու համար
տեղեկությունների պակաս չի զգացվում ինչպես հոմաճոտմեական, այնպես էլ հիմ հայկական աղբյուրներում:
Ըստ Պլինիոս Ավագի, ճիդերը (silvi) վայրի ցեղեր էին և ապրում էին հենց Աղվանքի սահմաններից այն
կողմ՝ Կովկաս լեռան ամբողջ երկարությամբ. Известия древних писателей греческих и латинских, собрал и издал
В. В. Лавышев, т. II, СПб, 1904, с. 182:

Աղվանքի սահմաններից դուրս՝ Սարմատիայում (որոնց միջև սահմանը Սոմա-Սվանա գետն է) է
ժողբաց աշխարհը տեղադրում մահ Հայոց «Աշխարհացույցը» («Աշխարհացույց Մովսեսի խորենացույ», Հաւել-

³⁴ Հ. Ս. Սվազյան, Աղվանից թագավորության Արշակունյաց ճյուղի սկզբնավորումը, էջ 158-170:

գահն անօրինական ճանապարհով ձեռք գցելու մտքից և կամխելու կրկին Հայաստան արշավելու նրա ծրագիրը, որն իրականացնելու էր Հյուսիսային ցեղերի օգնությամբ, նրանց հրապուրելով ավարառության և հափշտակության գաղափարով: Այսպես կարծելու համար հիմք է հանդիսանում Գրիգորիսի քարոզչության էությունը. «Ատելի է Աստուծոյ աւարութիւն և յափշտակութիւն, սպանութիւն, ազաւութիւն, այլազրկութիւն, զայլոցկեռութիւն, ցանկութիւն այլոց ստացուածոց»³⁵: Մանուկ Գրիգորիսը գրեթե հասնում է իր նպատակին: Սկզբնական շրջանում Սանատրուկ-Սանեսանը լսում է նրան ու համաձայնվում³⁶: Հաջողվում է նույնիսկ հավատի բերել Սանատրուկի որդիներին ու էլի 3370 մարդու³⁷: Այնուհետև նա մտնում է Սանեսան-Սանատրուկի բանակ և իր առաքելությանը համապատասխան աշխատանքներ տանում: Բայց շուտով բարբարոսներն զգալով, որ նոր վարդապետությունն անհարիր է իրենց կենցաղին, թույլ չի տալիս ավարառություն, սպանություն, այլոց ունեցվածքի հափշտակություն և այլն, խորհուրդ են անում միմյանց մեջ և եզրակացնում, որ Մանուկ Գրիգորիսն իրենց մոտ է եկել Հայոց թագավորի հանձնարարությամբ, որպեսզի կանխի դեպի Հայաստան ծրագրվող արշավանքը, և որոշում են սպանել նրան ու իրագործել իրենց նպատակը: «Այս խորհուրդ,- ասում են նրանք,- Հայոց թագաւորինն է. զայս լեղել առ մեզ, զի այսու ուսմամբ խափանեսցէ զմեր արշաւանս ասպատակութեան հիմի յաշխարհն իւրմէ. այլ եկայք զսա պակասեցուցոք ի միջոյ, մեք ի Հայս արշաւեսցոք»³⁸: Նրանց ճնշման տակ Սանեսան-Սանատրուկն այլ ելք չունենալով՝ նրան սպանելու թույլտվություն է տալիս: Մանուկ Գրիգորիսի սպանությունը կատարվում է մի առանձնակի դաժանությամբ: Կապելով մի ամենի ձիու պոչից, նրան բաց են թողնում Կասպից ծովի առափնյա վատնյան կոչվող դաշտով մեկ, մինչև վախճանվելը³⁹: Մանուկ Գրիգորիսի վախճանն այսպես են մկարագրում մահ Մ. Խորենացին ու Մ. Կաղանկատվացին⁴⁰: Հայաստանից զնացած նրա աշակերտները վերցնում են իրենց ուսուցչի դին և բերում-հասցնում են Արցախի Հաբանդ գավառի Ամարաս գյուղ և թաղում տեղի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հիմնադրած եկեղեցում⁴¹:

Նրա մահատակությունը տեղի է ունենում 336/337 թ.⁴²:

³⁵ Բուզանդ, էջ 26:

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Կաղանկատվացի, էջ 26:

³⁸ Բուզանդ, էջ 26:

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ Խորենացի, էջ 259-260, Կաղանկատվացի, էջ 38-39:

⁴¹ Բուզանդ, էջ 26, Խորենացի, էջ 260, Կաղանկատվացի, էջ 39, 65:

⁴² Եկեղեցական ավանդության համաձայն, ավելի ուշ Աղվանից վաչագան Գ. Բարեպաշտ թագավորի (480-510 թթ.) օրոք, հայտնաբերվում են սրբի մշխարները: Թագավորը մշխարների մեծ մասը թողնում է Ամարասում, իսկ մնացածը բաժանում Արևելից կողմանց եկեղեցական թեմերի միջև (Կաղանկատվացի, էջ 78-86): 1969 թ. Ամարաս վանքի պեղումների ժամանակ բացվել է մի գերեզման. որում գտնվել է կլոր արկղ, իսկ արկղում՝ մի կմախք կծկված վիճակում: Քարերից մեկի վրա եղել է հայերեն ազգանուն. «Սա Ս. Գրիգորիսի իմաստուն այրի գերեզմանն է» բովանդակությամբ: Ուսումնասիրողների կարծիքով սա իրոք Մանուկ Գրիգորիսի գերեզմանն է (Տեն Բ. Գеюмеа, Христианство в Кавказской Албании, Баку, 1984, с. 34): Բայց արձանագրությունը, ամխոս, կարող էր փորագրված լինել անհամեմատ ուշ ժամանակներում, որն էլ կասկածելի է դարձնում ուսումնասիրողների եզրակացությունը:

Սպանելով Մանուկ Գրիգորիսին, Սանատրուկ-Սանեսանը հալածանքներ է սկսում բռնոր մրանց նկատմամբ, ովքեր քրիստոնեություն էին ընդունել: Նրանցից շատերը փրկվելու համար փախչում են և ապաստանում Արցախի Դիզափայտ կոչվող լեռան վրա կառուցված Կատարո վանքում⁴³: Բայց Սանատրուկ-Սանեսանը, որին այնև ոչ ոք չէր խանգարում, մեծաքանակ և բազմացեղ բանակով Հայաստան արշավելիս հասնում է մրանց և բոլորին կոտորում՝ չխնայելով մուսուլման որդիներին⁴⁴:

Մանուկ Գրիգորիսը քրիստոնեական վաղ շրջանի ամենավաղ գործիչներից էր: Նա վախճանվեց, բայց մրա ջանքերն ապարդյուն չանցան: Քրիստոնյա այս քարոզչի շուրջ 8-ամյա (330-337 թթ.) գործունեության շնորհիվ մոր ուսմունքն ամրապնդվում է Հայոց Արևելից կողմերում, մասնավորապես Փայտակարանում ու Արցախում, և ճանաչում ստանում հյուսիսային ցեղերի մոտ: Բայց մրա գործունեությունն առանձնապես արդյունավետ եղավ Աղվանքում: Այստեղ այն ոչ միայն լայն տարածում է գտնում ու ամրապնդվում, այլև պարարտ հող նախապատրաստում 4-րդ դարի 70-ականների սկզբին պետական պաշտոնական կրոն դառնալու համար:

Մանուկ Գրիգորիսի գործունեությամբ սկիզբ է դրվում հայ-աղվանական եկեղեցական հարաբերություններին, որոնց տևողությունը չափվում է դարերով:

⁴³ Հիմա էլ կանգում է և գտնվում է Արցախի այժմյան Զիարաթ լեռան վրա (Կաղանկատվացի, էջ 281, ծանոթություն 137):

⁴⁴ Կաղանկատվացի, էջ 119: